

מרדכי נתן וקהילת אויניון בשלהי המאה החמש-עשרה

פנחס רוט*

המעט הידוע על אודות יהודי רוזנות פרובנס בשלהי המאה החמש-עשרה מציג תמונה עגומה של קהילה דועכת, שרבים מבניה נטשוה והמירו את דתם לנצרות.¹ מעטים מן הנשארים הקדישו את עיתותיהם ליצירה ספרותית ורוחנית.² בשנת 1501 גורשו היהודים מן הרוזנות, שהתאחדה עם ממלכת צרפת, ונוכחות יהודית נותרה רק בארבע ערי האפיפיור – אויניון, קרפנטרץ, קווליון ולישל (Avignon, Carpentras, Cavaillon, l'Isle).³ אחד מאנשי הרוח המעטים שפעלו באזור פרובנס בתקופה זו הוא יצחק נתן, תושב העיר ארל.⁴ יצירתו של יצחק נתן רב-גונית וחדשנית, ועם זאת ניכר תחום בולט אחד בהיעדרו מתוכה: ההלכה. פירורי מידע השתמרו על אודות אדם אחר, שהיה כנראה קרוב משפחתו של יצחק נתן ובן-זמנו, הלוא הוא מרדכי נתן.⁵ נתן התגורר בעיר אויניון⁶ במהלך המאה החמש-עשרה והתפרנס שם מעבודתו כרופא, אך הוא ידוע גם כתלמיד חכם, שכן רבי יוסף קולון (שנפטר בפאביה, Pavia שבצפון איטליה ב-1480)

* המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.

¹ Danièle Iancu, *Les Juifs en Provence (1475-1501): de l'insertion à l'expulsion* (Marseille: Institut historique de Provence, 1981); רם בן-שלום, יהודי פרובנס: רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז, עמ' 339–348. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל, שקרא את המאמר והאיר את עיניי בכמה נקודות חשובות.

² David Ruderman, *The World of a Renaissance Jew: The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1981), pp. 3-6

³ על קהילות אלה ראו Hugues Jean de Dianoux, 'Le Sud-Est', *Histoire des Juifs en France*, ed. Bernhard Blumenkranz (Toulouse: Privat, 1972), pp. 193-220; René Moulinas, *Les Juifs du Pape en France: les communautés d'Avignon et du Comtat Venaissin aux 17e et 18e siècles* (Toulouse: Privat, 1981); Marianne Calmann, *The Carrière of Carpentras* (Oxford: Littman Library, 1984)

⁴ רם בן-שלום, יצחק נתן – מאור גלותנו: הנהגה, פולמוס ויצירה אינטלקטואלית במרכז חייה של יהדות פרובנס במאה הט"ו, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב תש"ן; Ram Ben-Shalom, 'Isaac Nathan: The Last Jewish Intellectual in Provence', *Jews and Christians in Medieval Europe: The Historiographical Legacy of Bernhard Blumenkranz*, ed. Philippe Buc, Martha Keil and John Tolan (Turnhout: Brepols, 2016), pp. 293-313

⁵ על משפחת נתן בכללותה ראו Louis Stouff, 'Isaac Nathan et les siens: Une famille juive d'Arles des XIVe et XVe siècles', *Provence historique* 150 (1987), pp. 499-512 Ernest Renan, 'Les écrivains juifs français du quatorzième siècle', in: *Histoire Littéraire de la France*, vol. 31, Paris 1893, pp. 580-582; Henri Gross, *Gallia Judaica* (Paris: Cerf, 1897) 10 (ל)אלהינו": טהרנות לשונית והיסטוריה הלכתית, תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, ערכו אברהם (רמי) ריינר ואחרים, אלון שבות תשע"ב, עמ' 576–578; אריה טויבר, 'מי הוא מחבר הקונקורדנציה התנכ"ית?', קרית ספר ב (תרפ"ב), עמ' 141–144. היום מקובל שמחבר הקונקורדנציה היה יצחק נתן ולא מרדכי. ראו רם בן-שלום, 'לשאלת מחברה של הקונקורדנציה מאיר נתיב', קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 754–760.

⁶ ייתכן שנולד באורנו' ועל כן כינה את עצמו 'האזובי הקטן' (ראו להלן, סעיף ו). על אזוב ככינאי לאורנו' ראו Bernard R. Goldstein, 'The Town of Ezob/Aurayca', *REJ* 126 (1967), pp. 269-271

כינה אותו 'רב ושר גדול בישראל'.⁷ אולם גופי תורה מפרי עטו של מרדכי נתן לא נודעו עד עתה ולכן לא ניתן היה לעמוד כלל על אופיו. והינה לאחרונה התגלו כמה תשובות הלכתיות והערות שכתב, והן מתפרסמות לראשונה בסופו של מאמר זה. באמצעותן ובאמצעות כתבי היד שהועתקו בהזמנתו יישפך אור לא רק על דמותו של האיש אלא על קהילת פרובנס כולה באחרית ימיה.

כתבי היד של מרדכי נתן

היום ידועים שלושה כתבי יד מונומנטליים שנכתבו עבור מרדכי נתן. האחד הוא כתב יד טורינו, הספרייה הלאומית A I 14, קובץ של כמעט 600 דפים שנעתק ב-1470 ומכיל בעיקר את ביאורי אבן-רשד על חיבורי אריסטו ואת הפרשנות של רלב"ג על אבן-רשד.⁸ כתב יד אחר, ספריית המדינה והאוניברסיטה בהמבורג Hebr. 21, ובו 534 דפים, מכיל את ספר ההלכות של ר' יצחק אלפסי (רי"ף) עם מערך מורכב של פירושים מספרד, מאשכנז ומזרם צרפת.⁹ כתב היד נעתק בארל בידי נתנאל כספי בשנת 1454. הקובץ הגדול ביותר, שמחולק היום לשישה כרכים, הוא העתקה של ספר בית הבחירה למנחם המאירי. כתב היד איננו מכיל קולופון של הסופר, אבל מרדכי נתן עצמו רשם בו הערות שונות בין 1452 ל-1456, ודעה מקובלת היא במחקר שגם הוא נעתק בידי נתנאל כספי.¹⁰ רשימה זו של כתבי יד מאוספו של מרדכי נתן מבהירה שמדובר באיש מלומד, שתחומי העניין שלו חולשים על תחומי הפילוסופיה והספרות הרבנית. ניתן ללמוד ממנה גם על יכולותיו הכלכליות של נתן, שכן העסקת סופר מיומן כמו נתנאל כספי, שהיה פרשן ופילוסוף בזכות ואדם לא-צעיר באותן שנים, כדי להעתיק אלפי דפים עלתה בוודאי סכום נכבד ביותר.¹¹

כתב יד לונדון

הספרייה הבריטית בלונדון מחזיקה כתב יד גדול של תשובות חכמי קטלוניה – רבי שלמה אבן-אדרת ורבי נסים בן ראובן, שסימנו Add. 22090. כתב היד הועתק בכתיבה ספרדית במהלך המאה החמש-עשרה בידי סופר ששמו יהודה, והוא מכיל היום 424 דפים.¹² מראשו (הקטוע) ועד דף 388 מופיעות

⁷ Pierre Pansier, 'Les médecins juifs à Avignon aux XIIIme, XIVme et XVme siècles', *Janus* 15 (1910), p. 445; שו"ת מהרי"ק שורש קנ, מהד' שמואל ברוך דויטש ואליקים שלזינגר, ירושלים תשמ"ה, עמ' שא.

⁸ על פי העתקתו של Bernard Peyron, *Codices Hebraici Manu Exarati Regiae Bibliothecae quae in Taurinensi Athenaeo Asservatur* (Turin: Bocca, 1880), p. 21; Charles Manekin, 'Preliminary Observations on Gersonides' Logical Writings', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 52 (1985), p. 111. כידוע, כתבי היד בטורין נשרפו, וכתב היד הזה ניזוק.

⁹ Moritz Steinschneider, *Catalog der Hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg* (Hamburg: Meissner, 1878), pp. 64-66; Gottfried Reeg, 'Codex hebraicus 21', *Manuscript Cultures* 6 (2014), pp. 92-95.

¹⁰ Benjamin Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma*, paleographical and codicological descriptions by Malachi Beit-Arié (Jerusalem: Jewish National and University Library, 2001), p. 161.

¹¹ עליו ועל יצירתו ראו שמעון ברנשטיין, 'פיוטים חדשים מספרד וצרפת', תרביץ י (תרצ"ט), עמ' 26-29; דב שוורץ, פירוש קדמון לספר הכוזרי: חשק שלמה לר' שלמה בן יהודה מלונל, רמת-גן תשס"ז, עמ' 10-11; Moritz Steinschneider, 'Frat (Prat?) Maimon und seine drei Schüler', *Hebräische Bibliographie* 16 (1876), 127-132; Gross, *Gallia Judaica*, 69; Philippe Bobichon, *Bibliothèque nationale de France, Hébreu 669 à 703 : manuscrits de théologie* (Turnhout: Brepols, 2008), pp. 98-105.

¹² George Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Library* (London: The Museum, 1899-1935), vol. 2, pp. 164-166, no. 573. חלקו הראשון של כתב היד, המכיל את סימנים א-ק, נמצא בספרייה הרוסית הלאומית במוסקבה, כתב יד 550, דפים 87א-109א. ראו אריה ל' פלדמן, 'גילוי שתי תשובות של הר"ן שנעלמו', גנוזות ג (תשנ"א), עמ' קעא. לא נמצאו הערות בכתב ידו של מרדכי נתן בכתב יד מוסקבה, וייתכן שהלקי כתב היד התפצלו עוד לפני שכתב יד לונדון הגיע לידי במאה החמש-עשרה.

התשובות עצמן, ובדפים 389-421 ב-421 הוסיף הסופר מפתחות מפורטים המסכמים את תוכן התשובות. כתב היד עמד לפני חכמים שונים במהלך הדורות,¹³ ביניהם מרדכי נתן, שהשאיר את רושמו בשולי כתב היד.¹⁴ בסוף הכרך צירף נתן שני דפים נוספים (422-424) המכילים תשובות הלכתיות שנשלחו אליו ואת דברי עצמו.¹⁵ התאריכים הנזכרים מפורשות בתוך דבריו נעים בין 1460 ל-1493.

א. תארים עבריים בקהילה

בסוף מפתח התשובות (דף 421ב) תיאר מרדכי נתן שאלות שנשאל מבני קהילתו באויניון בחדש טבת שנת ר"ם (1479-1480) הנוגעות לכינויים עבריים שבהם כינו בני הקהילה דמויות שונות בתוכה. 'אנשי מעמד' שימש בפיהם כינוי לנציגי הקהל האחראים על גביית מיסים, ו'מרכיץ' היה התואר שהוענק 'לקרא כל מרכיב אנס או אלם על חברו'.

יהודי דרום צרפת פיתחו כבר במאה השלוש-עשרה, אם לא קודם לכן, אוצר מילים פוליטי עברי.¹⁶ גם במאות השנים שלאחר מכן שילבו יהודי אויניון והסביבה מלים עבריות בתוך שפת הדיבור שלהם.¹⁷ מובנן המקורי של המלים הללו אבד במהלך הדורות, ועל כן הם נזקקו להיוועץ במרדכי נתן. הסברו של נתן התבסס על ציטוטים מהמקרא, מהתלמוד ומדברי הרמב"ם במשנה תורה, ויש לראות בו ניסיון אנכרוניסטי המשקף נתק בהעברת הידע התרבותי המקומי.

המונח 'מעמד' כתואר להנהגת הקהילה היהודית מוכר מן הפזורה הספרדית שלאחר הגירוש, אבל עד כה לא מצאתי לו אזכור בתחומי פרובנס. בהסכמות קהל אויניון שהגיעו לידינו מ-1558, מ-1702, מ-1772 ומ-1779 ושהשתמרו בתרגום רשמי לצרפתית שהוגש לרשויות העיר פקידי הקהילה מכונים baylons, צורה פרובנצלית של המילה הלטינית baillivus (פקיד).¹⁸ במקורות עבריים הם מכונים

¹³ שמחה עמנואל, 'כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה-התשע עשרה', *JSIJ* 13 (2015), עמ' 9-8, <https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ3/emanuel.pdf>

¹⁴ כתב יד לונדון, דף 6א (ציטוט מספר הבתים של ר' דוד כוכבי); דף 82ב: 'אמנ"ה. אחרי היות הרשב"א מחייב בחלה מצה שנילושה במי בצים לבד' ראוי להפלא איך לא הקפיד מהנעשה מהחלה ההיא כמו שנזכר בעמודי גולה במצות לאכול מצה בליל ט"ו זכר שם שהיה מקפיד הר"ר נתנאל מה יעשה מחלתה דלשורפה אי אפשר לפי שהיא טהורה ויראה לי שהר"ם במז"ל פסק בספר זרעים הלכות בכורים פרק ו' כריב"ל ולכן חייב בחלה עיסה שנילושה ביין ושמן ודבש שהם מהמשקין המכשירין ולא חשש למה שנזכר במשנה ונאכלת בידים מסואבות לפי שזה נדחה מדברי ריב"ל וריב"א ור' יונה וברייתא דר' שמעון בן יוחאי מסייעתן. ובין! הערה זו נזכרת על ידו שוב בדף 391ב, שם מופיעה במפתח תשובה זו של הרשב"א, ומרדכי נתן כתב: 'ושם נתבאר הנרצה במאמר הר"ם במז"ל... בארתיו שם בגליון עיין שם'.

¹⁵ דפים 422א, 423 ו-424 נותרו חלקים.

¹⁶ ראו Joseph Shatzmiller, 'Terminologie politique en hébreu medieval: jalons pour un glossaire', *Revue des études juives* 142 (1983), pp. 133-140

¹⁷ על תופעה זו של יהודי האזור בתקופה מאוחרת יותר ראו סימון מרגן-אוחנא, 'על העברית בקהילת קרפנטרס ובשכנותיה (פרק ראשון), שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ערכו אהרן ממן, שמואל פסברג ויוחנן ברויאר, ירושלים תשס"ח, ג, עמ' 344-367; הנ"ל, 'על העברית בקהילת קרפנטרס ובשכנותיה (פרק שני)', מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 163-179. רשימת מלים חלקית מופיעה אצל Pierre Pansier, *Histoire de la Langue Provençale à Avignon du XIIe au XIXe siècle* (Geneva: Slatkine Reprints, 1974), vol. 3, pp. 179-185

¹⁸ ראו Hugues Jean de Dianoux, "Les Juifs d'Avignon et du Comtat Venaissin et leurs statuts" (thèse de l'École des Chartres, Paris, 1939); de Dianoux, 'Le Sud-Est', 198-199; Calmann, *The René de Maulde-La-Clavière, Les Juifs Carrière of Carpentras*, pp. 74-80. את התקנות של 1558 פרסם dans les états français du Saint-Siège au moyen âge Paris: Champion, 1886, pp. 89-170. להסבר המונח baylon ראו שם, עמ' 93, הערה 1; 3, n. 3. Moulinas, *Les Juifs du Pape*, 509. את התקנות של 1779 פרסם Isidore Loeb, *Statuts des Juifs d'Avignon (1779)* (Versailles: Cerf, 1881). על לשון התקנות ראו סיריל אסלנוב, 'תרגום "הסכמות" לפרובנסלית (1557): טשטוש זהות הלשונית היהודית או הישרדותה?', מסורות יג-יד (תשס"ז), עמ' 25-39.

'ברורים'¹⁹. עם זאת המונח *maamat* השתמר בקרפנטרץ ובאויניון בתקופה מאוחרת ככינוי לאולם שבו התקיימו אספות קהילתיות.²⁰

מונה אחר שעליו שאלו בני אויניון, 'מרבין', שייך לשדה הסמנטי של המשפט. התופעה של אלימות בתוך הקהילה היהודית הייתה אתגר קשה עבור בתי-דין יהודיים, משום שהפתרונות שהציעה ההלכה התלמודית לא ניתנו ליישום בימי הביניים.²¹ פעמים רבות, אלימות זו הופעלה בעקיפין באמצעות נוכרים. סוג אחד של אלימות כזאת הוא מסירה או מלשינות, כלומר פגיעה של יהודי אחד בחברו באמצעות דיווח עליו לשלטונות.²² השואלים באויניון שאלו על אודות סוג אחר של אלימות עקיפה, 'כל מרכיב אנס או אדם על חברו שלא כדין'. סוג זה נקרא בפיהם 'הרבצה' – כי מלשין והלשנה ייחדו בדיני החצר והאדנות'. במילים אחרות – היהודי הפוגע שכר איש נוכרי שיפחיד את חברו היהודי, והמונח הייחודי בא להבדיל תופעה זו המתרחשת בתחום הפרטי מתופעת המסירה שמקומה במרחב השלטוני והשיפוטי של החברה הנוכרית.

שימוש מעין זה של יהודי בשירותיו של אדם פרטי כדי להפעיל לחץ על יהודי אחר מתואר בעדות שנמסרה בבית דין במרסיי (Marseille) שבפרובנס בשנת 1256:²³

ר' דוד ב"ר יהודה ראה ושמע שר' מרדכי הנזכר היה מחוייב ל' לטרין לפרש דון אישמינט²⁴ ויליא, והיה הפרש נוגשו מאלו ה' לטרין. ואמר לו ר' מרדכי הנזכר: 'אם אמסור לך דבר שתרויח בו אלף דינרים, תפטרני מן ה' לטרין שאתה תובע ממני ונוגש אותי עליהם?' אמר לו הפרש: 'הנני פוטר אותך אם תעשה כאשר אמרת'. אמר לו ר' מרדכי לפרש הנזכר: 'בא עמי', וילכו שניהם, וגם ר' דוד ב"ר יהודה הנזכר הלך אחריהם למרחוק. וראה שהפרש הנזכר ור' מרדכי הנזכר היו הולכים למטה בעיר אדוננו ההגמון.²⁵ ובין כך ובין כך ראה אותם יוצאים מעיר אדוננו ההגמון, ור' דוד ב"ר יצחק ממרשיליא מורכב אחרי הפרש בבהמתו. והיה מלחמה כבדה בין אדוננו השלטון ומדינת מרשיליא.²⁶ והוליכו ביום שהיה שבת תפוש עד מגדל אחד נקרא מרויל (Meyreuil).

¹⁹ סימון מרג'ן-אוחנא, 'נושאי התפקידים בקהילת קרפנטרס ובשכנותיה', פעמים 113 (תשס"ח), עמ' 82–83. ²⁰ Moulinas, *Les Juifs du Pape*, p. 93; סימון מרג'ן-אוחנא, 'המרכיב העברי בפרובנסלית ובצרפתית של יהודי ארבע הקהילות של מדינת האפיפיור', מסורות טו (תש"ע), עמ' 144.

²¹ אברהם גרוסמן, 'עבריינים ואלמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה והשפעתם על סדרי הדין', תמורות בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ז, עמ' 203–222; שמחה עמנואל, 'שרפות ופשעים בשלהי ימי הביניים: כמה עדויות מספרות ההלכה', אסופה ליוסף: קובץ מחקרים שי ליוסף הקר, ערכו ירון בן-נאה ואחרים, ירושלים תשע"ד, עמ' 157–169.

²² אליהו צ' בן-זמרה, צורך והכרה בדיני עונשין במשפט העברי (פרק בדיני אונסין), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, ירושלים תשל"ה, ב, עמ' 49–180; הנ"ל, 'המלשינות והמסירה במשנתם של חכמי ספרד: פרק בדיני עונשין', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ערך מאיר בניהו, ירושלים תשמ"ה, א, עמ' רצז-שכא; מיכל וולף, 'יחס הלכתי בין דין מוסר לדין רודף', עבריינות וסטייה חברתית: תאוריה ויישום, ערכו משה אדד ויובל וולף, רמת-גן תשס"ב, עמ' 216–249. ²³ תשובות חכמי פרובינציה, מהד' אברהם סופר, ירושלים תשכ"ז, סימן יא, עמ' 79–80. דוגמה נוספת ראו רם בן-שלום, 'חיי הקהילה בארל ומוסדותיה: שו"ת הריב"ש רסו כמקור היסטורי', מיכאל: מאסף לתולדות היהודים בתפוצות יב (תשנ"א), עמ' לה.

²⁴ אולי צריך להיות: אישמירט. שני אנשים בעלי השם Esmeratus ישבו בכפר Le Muy בפרובנס בשנת 1252. ראו Édouard Baratier, *Enquêtes sur les droits et revenus de Charles Ier d'Anjou en Provence (1252 et 1278)* (Paris: Bibliothèque Nationale, 1969), p. 280

²⁵ על חלוקת העיר מרסיי, והקהילה היהודית שבה, לשני חלקים פוליטיים מובחנים, ראו Daniel Lord Smail, 'The Two Synagogues of Medieval Marseille: Documentary Evidence', *REJ* 44 (1995), pp. 115-124

²⁶ על המאבק הממושך בין העיר מרסיי לבין שארל מאנו', המרומז כאן, ראו Isidore Loeb, *Un Procès dans la Famille des Ibn Tibbon (Marseille 1255-1256)* (Paris: Alcan-Lévy, 1886), pp. 13-14; Daniel Lord

אותו אביר, Don Esmerat de Villa, חטף את דוד בן יצחק והחזיק אותו כבן ערובה מחוץ לעיר מרסיי, לבקשתו של מרדכי בן מאיר. מסתבר שתופעות מעין אלו היו כה שכיחות בחברה היהודית הפרובנצלית עד שהן זכו לתואר מיוחד: הרבצה.²⁷

ב. קשרי מרדכי נתן ומהרי"ק

בדף הראשון שהוסיף מרדכי נתן לכרך הועתקו מסמכים שנשלחו אליו מאיטליה בעניין הליך הגירושין שבין אליהו בן דוד לאשתו אסטלה. בני הזוג התגוררו יחד בדיניא (Digne) בפרובנס עד שהבעל עזב את ביתו ונסע לאיטליה.²⁸ טרם צאתו מפרובנס השביעו בני משפחתה של אסטלה (ואולי ראשי קהל דיניא) השביעו את אליהו שייתן לאשתו גט – אולי בהתניה שהגט יינתן אם אליהו לא ישוב לביתו בתוך פרק זמן מסוים. בחודש טבת ר"ך (1460) בכפר קרמניולה (Carmagnola) שבחבל פיימונט האיטלקי שלח אליהו את חזקיה בן יעקב (ובשמו הפרובנצלי קומפראד, Comprat) לנסוע לאויניון ולמסור את הגט לאסטלה אשתו. הגט נכתב על תנאי שאליהו לא יופיע שוב בפני אשתו לפני א' שבט רכ"א (1461). אל הגט עצמו צורפו שטר מינוי לשליח, ובמכתב שהפנה ר' יוסף קולון (מהרי"ק) לקהילת אויניון נאמר: "ולמהר"ר מרדכי נתן ברישא [ולמורינו הרב רבינו מרדכי נתן בראש]²⁹. במכתבו הבהיר מהרי"ק פרטים שונים על תקינותו ההלכתית של הגט על מנת להבטיח את התקבלותו ברצון בקרב יהודי אויניון. אל מהרי"ק הצטרף חתנו, גרשון טריוויש, שתמך גם הוא בכשרות הגט.³⁰ לאחר מכתבים אלה מופיעים כתב השליחות עצמו ועדות על ביטול מודעות שביצע הבעל המגרש בשעת מסירת הגט. על השטרות הללו חתומים יהודים שלהם שמות איטלקיים.

כל התעודות הנוגעות לשליחת הגט הועתקו בכתב יד לונדון ברצף אחד ובכתיבה ספרדית. יש להניח שכאשר נשלחו אל מרדכי נתן, הם הגיעו כמסמכים נפרדים ובכתיבה איטלקית, וכי הדף שלפניו הוא העתקה שהוכנה עבור מרדכי נתן בידי אדם אחר – תלמידו, מזכירו וכדומה. מרדכי נתן שמר את הדף, ובמהלך השנים הוסיף לרשום בו רשימות אחרות.

היכרותו של מהרי"ק עם מרדכי נתן, ולמצער עם שמו, מקומו ועובדת היותו תלמיד חכם, מתבטאת גם במקרה שאירע בעיר ניס (Nice): מהרי"ק סיפר לשואלו שהתשובה שכתב בנושא הגיעה ללא ידיעתו לידיו של נתן:³¹

ואמת הוא וברור כי בכתבי כתבי, לא הייתי יודע שהדברים היו מגיעים אל הנכבד מורי הרב ר' מרדכי נתן יצ"ו, כאשר ראיתי מתוך הכתבים אשר שלחת לי אתה. ואם הייתי יודע, הייתי כותב בדברים השייכים אליו דרך ענוה וכבוד, כאשר רב ושר גדול בישראל הוא.

Smail, *Imaginary Cartographies: Possession and Identity in Late Medieval Marseille* (Ithaca: Cornell University Press, 1999), pp. 51

²⁷ על התופעה באשכנז בימי הביניים ראו Ephraim Shoham-Steiner, 'Criminal Cooperation between Jews and Christians in Medieval Europe: A View from Some Inner Jewish Sources', Haverkamp Festschrift (forthcoming). אני מודה לד"ר שהם-שטיינר שאפשר לי לעיין במאמרו טרם פרסומו.

²⁸ על קהילת דיניא ראו Provincia Judaica, 49-52.

²⁹ מהרי"ק נהג לנסוע למקומות שונים באיטליה על מנת לפקח מקרוב על עריכת הגיטין. Jeffrey R. Woolf, "The Life and Responsa of Rabbi Joseph Colon b. Solomon Trabotto (Maharik)" (Ph.D. dissertation, Harvard University, 1991), p. 43

³⁰ ראו עליו: N. Brüll, 'Das Geschlecht der Treves', *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur* 1 (1874), p. 100. בהזדמנות אחרת כתב גרשון תשובה על סכסוך בין הרופאים היהודים של אויניון, שגם מרדכי נתן היה מעורב בו. ראו שו"ת מהרי"ק, שורש קפא, עמ' שצו (בדפוס ונציה רע"ט: סימן קפב).

³¹ שו"ת מהרי"ק, שורש קנ.

בפתרון סכסוך שפרץ בין הרופאים היהודים באויניון קבע מהרי"ק שמעורבתו של מרדכי נתן מעניקה מעמד של 'חבר עיר' למעשיהם של בני הקהילה.³² ניכר מהדברים שמהרי"ק כיבד מאוד את מרדכי נתן, והדעת נותנת שהוא ראה בו את הסמכות ההלכתית החשובה ביותר באזור דרום צרפת.³³ לאור זאת מובן מדוע מהרי"ק הפנה אליו אישית את מכתבו המלווה את הגט שניתן בקרמניולה, כדי שמרדכי נתן יוכל לפקח על ביצוע תקין של הגירושים בפרובנס.

ג. הקדשת ספר תורה

בהמשך הדף המכיל את התעודות בדבר גירושי אסטלה ואליהו הועתקה תשובה של מרדכי נתן עצמו. ואף שהיא חתומה בראשה ('אמנ"ה'), הכתב אינו כתב ידו האופייני של נתן, ומסתבר שהיא נעתקה לבקשתו בידי אדם אחר. תשובה זו משנת 1478 עוסקת באישה ('אשת לפידות') שהבטיחה לתרום לאחר מותה ספר תורה לבית הכנסת.³⁴ אולם כעבור זמן התברר לה שבית הכנסת כבר מחזיק בספרי תורה רבים ואין לו צורך בספר נוסף ולכן ביקשה להעביר את התרומה המובטחת לצורכי 'הכנסת כלה' עבור יתומות עניות. בין חברות גמילות החסדים שהחלו להופיע בקהילות היהודיות סביב הים התיכון בשלהי ימי הביניים נמצאו גם חברות להכנסת כלה.³⁵ אולם מסתבר שבאויניון לא הייתה באותה עת חברה מוגדרת המוקדשת למטרה זו, וכספים עבור הכנסת כלה חולקו מתוך קופת ה'הקדש' הכללית.³⁶ לכן האישה הנדבנית יכלה לבקש להעביר את תרומתה ממטרתה הראשונית לטובת בית הכנסת, שהיא גם הוא באחריות ההקדש, אל המטרה החדשה של הכנסת כלה.³⁷ יורשי האישה הנדבנית העלו ספקות בדבר כשרות המהלך, אם משום שהכנסת כלה הייתה מטרה נדבנית חדשה למדי שטרם התרגלו אליה, אם משום שטיבה של נדבה כזאת שאיננה משמרת את שמות תורמיה, ואם מסיבה אחרת. אך מרדכי נתן כשנשאל על כך הביע תמיכה נלהבת בהעברת הכספים להכנסת כלה.³⁸

³² שו"ת מהרי"ק, שורש קפא (דפוס ונציה, שורש קפב): 'היה מהר"ר מרדכי נתן יצ"ו בהדייהו ועל פיו נעשה מה שנעשה, ואין לך חבר עיר גדול מזה. ועוד דאפילו אם תימצא לומר דלא מיקרי חבר עיר אלא המתעסק בצרכי העיר – ואפשר דמהר"ר מרדכי נתן יצ"ו אינו מתעסק בצרכי העיר?!'.

³³ כפי שציין וולף, לא ניתן ללמוד מהכינוי 'מורי' שמהרי"ק היה תלמיד של מרדכי נתן. נראה הרבה יותר שזהו קיצור של התואר הרבני 'מורנו'. ראו Woolf, *The Life and Respona*, pp. 11-12.

³⁴ לעדויות על תרומת ספרי תורה לבית הכנסת מן המאה הי"ד בארגון ראו במקורות שציינה ברכה יניב, 'הכתר לספר תורה בספרד – ניסיון לשחזור', תרביץ עד (תשס"ה), עמ' 427, הערה 15. על תרומות של ספרי תורה במסגרת מתן צדקה לפני המוות ראו יהודא ד' גלינסקי, 'ולתפארת גדול שיזכרו שמו: על הנהג לייסד הקדש בספרד הנוצרית ועל הנצחת זכר הנפטר', מסכת ב (תשס"ד), עמ' 113–131. על תרומת ספרי תורה (בידי גברים, נשים, וזוגות נשואים) לבית הכנסת באשכנז בימי הביניים ראו Elisheva Baumgarten, *Practicing Piety in Medieval Ashkenaz: Men, Women, and Everyday Religious Observance* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014), p. 119. על חלקן של נשים יהודיות בספרד בתרומת ספרי תורה ותכשיטיהם ראו גם Eleazar Gutwirth, 'Qilusim: El Mecenazgo Femenino Medieval', *La Mujer Judía*, ed. Yolanda Moreno Koch (Córdoba: Almendro, 2007), pp. 107-128.

³⁵ אלימלך הורוביץ, 'הכנסת כלה בגיטו ונציה: בין מסורת לחידוש ובין אידיאל למציאות', תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 347–371; יום טוב עסיס, 'עזרה הדדית וסעד בקהילות ישראל בספרד', ערך חיים ביינארט, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' 264–265.

³⁶ כך הציע Pierre Pansier, 'Les Oeuvres de Charité juives à Avignon du XIVe au XVIIIe siècle', *Annales d'Avignon et du Comtat Venaissin* 10 (1924), p. 103.

³⁷ על ההקדש באויניון ראו Pansier, 'Les Oeuvres de Charité', pp. 73-83.

³⁸ כמו בן-זמנו, ר' יוסף קולון (שו"ת מהרי"ק, שורש קכג).

ד. ערעור על גט

מיד לאחר תשובה זו מופיעות שתי תשובות בכתב ידו של מרדכי נתן מי"ב בשבט, שנת 1480. התשובה הראשונה היא של נתן עצמו, שביקש לדחות על הסף ניסיון של מאן-דהוא לערער על כשרותו של גט לאחר שכבר ניתן.³⁹ התשובה נכתבה לבקשתו של קומפראד מר"ם (מרוקא-מרטינא), ונראה שהאישה הגרושה הייתה קרובת משפחתו. תוכן הערעור אינו מפורש בתשובה, אבל מסתבר שהבעל טען שהפעילו עליו לחצים בלתי-הגונים לגרש את אשתו ולכן יש לראות בו גט מעושה ופסול. בחתימת התשובה כינה נתן את עצמו 'המקנא לכבוד יי כהזדמן מחלוקת בזה אחרי הנשא ולדת בנים'. מסתבר אפוא שערעורו של המגרש הובע באיחור רב, לאחר שגרושתו כבר נישאה שנית ונולדו לה ילדים מזיווג שני. כמובן, איחור זה פגע באמינות הערעור, והעובדה שנולדו לאישה ילדים לאחר הגירושין החריפה את המצב ההלכתי, שכן אילו התקבל הערעור ונקבע שהאישה לא התגרשה מבעלה הראשון, הילדים הללו היו מוכרזים ממזרים. לכן אין פלא שמרדכי נתן דחה לחלוטין את הערעור ואף איים בחרם על המערער.

התשובה השנייה נכתבה בידי 'החכם מאישטרו בינדיט שלמה' בט"ז בשבט 1480, ארבעה ימים אחרי תאריך תשובתו של מרדכי נתן, והיא תומכת בדבריו באופן מובהק. כדבריו: 'אין אחרי דברי מרדכי כלום'. פרש זו, שפרטיה לא השתמרו, מלמדת על רשת חברתית של תלמידי חכמים שהתקיימה בפרובנס. אין ללמוד מתוך שתי התשובות הללו על מידת למדנותם ובקיאותם של חברי הרשת הזאת, אולם כאשר ראו צורך להפעיל לחץ חברתי נגד אדם המנצל את כוח ההלכה כדי לפגוע בגרושתו, פנו אל החברים הללו וביקשו מהם לנסח מכתבים פומביים. נראה אפוא שהם הוכרו כבר קודם לכן בתוך הקהילה בעלי סמכות הלכתית.

ה. מקומות בבית הכנסת בארל

בראש דף 423 ב מועתקת תשובה בלתי-חתומה ובלתי-מתוארכת הממוענת ל'אצילי ק[הילת] ק[ודש] ארלדי'. הדף קרוע בחלקו ותוכן התשובה נפגם, אולם עיקר תוכנו ברור. בית הכנסת בארל (Arles) נשרף 'יום שני לחדש אייר עבר'.⁴⁰ חוזה נוטריוני מחודש מאי 1459 מתעד התקשרות של קהילת ארל עם פרש ושמו ז'אן דארלטן לשיקום בית הכנסת 'שנשרף לאחרונה'.⁴¹ מסתבר אפוא שהתשובה ניתנה באותה שנה. בעת ההכנות לבנייתו של בית הכנסת מחדש התעורר ויכוח על בעלות על המושבים בבית הכנסת החדש. כמה תעודות מעידות שהמושבים בבית הכנסת של ארל נחשבו רכוש פרטי שניתן להורישו או למוכרו.⁴² השאלה שעמדה לדיון לקראת בניית בית הכנסת החדש הייתה הם לשמר את הבעלות על מקומות הישיבה כפי שהתקיימה בבית הכנסת הישן או שמא יש לבטלה כליל ומעתה המושבים 'יהיו של צבור'. מדברי המשיב עולה שהסכסוך נידון לפני 'חכמי הנוצרים'. ניתן להבין שהכוונה לבית המשפט העירוני בארל ואולי לרשויות המוניציפליות של העיר. מושבים קבועים החלו להופיע בכנסיות באירופה רק במהלך המאה השלוש-עשרה או אף הארבע-עשרה וביתר שאת במסגרת

³⁹ על תופעת הערעור על גיטין לאחר נתינתם וההתנגדות החריפה שהיא עוררה אצל רבנו תם ראו אברהם (רמי) ריינר, 'תקנה, הלכה ומה שביניהן: הלכות גיטין לרבנו תם כמראה חברתית', תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 139–163.

⁴⁰ לתיאור של בית הכנסת קודם חורבנו, ראו בן-שלום, 'חיי הקהילה בארל', עמ' לג.

⁴¹ התעודה מתוארת בידי P. Hildenfinger, 'Documents relatifs aux Juifs d'Arles', *REJ* 47 (1903), 229; Danièle Iancu-Agou, *Provincia Judaica: Dictionnaire de géographie historique des juifs en Provence médiévale* (Paris: Peeters, 2010), p. 31 – על פי חיבור בכתב-יד של ז'אן-דידיה ווראן (Jean-Didier) (Véran), נוטריון והיסטוריון בארל במאה ה-19.

⁴² P. Hildenfinger, 'Documents relatifs aux Juifs d'Arles', *REJ* 41 (1900), pp. 77-78; idem, *REJ* 47 (1903), p. 228, 233; idem, *REJ* 48 (1904), pp. 75-76; Iancu-Agou, *Provincia Judaica*, 30 בן-שלום, 'חיי הקהילה בארל', עמ' לב-לג.

הרפורמציה.⁴³ ייתכן שבעקבות התפתחות מאוחרת זו בקרב הנוצרים הרשויות או השופטים בארל לא השיבו תשובה חד-משמעית על שאלת הקהילה היהודית. מכל מקום, לאחר הזדקקות זו ל'חכמי הנוצרים' פנתה הקהילה גם למשיב רבני.

רוב בני הקהילה שתּרמו בפועל תּרמו לבניין החדש ותּמכו בהפקעת הבעלות הפרטית ובהעמדת המושבים בבית הכנסת לטובת כלל המתפללים. לעומתם המשיב עלום-השם סבר שיש לשמר את זכויותיהם של בעלי המושבים בעבר, שלא חלו על האיציטבאות (ספסלים) שעמדו בפועל בבית הכנסת שנשרף אלא אל 'האיריות', כלומר למיקום הגיאוגרפי שבו הם עמדו. הספסלים לא היו קיימים עוד, אבל השטח נשאר בעינו. המשיב הציע שאם רצונם של הבונים להעמיד מושבים לטובת הציבור כולו, הם יכולים לעשות זאת באמצעות הרחבת שטח בית הכנסת ויצירת מקומות ישיבה בשטח החדש.

המשיב דן באפשרות נוספת שהועלתה – לחייב את בעלי המקומות 'לפרוע בבנין הכתלים עד נכח ראשם', כלומר לשלם באופן אישי עבור בניית קירות בית הכנסת הסמוכים למושבם. הצעה זו משקפת כנראה את התפיסה שאם קיים קניין פרטי על מושב בבית הכנסת, הרי חלק זה של בית הכנסת שייך מבחינה משפטית לבעל המושב ולכן עליו לבנות חלק זה בעצמו. עמדה זו אף זכתה כנראה לתמיכה של בית המשפט המקומי, שכן המשיב תיאר את 'דעת חכמי הנוצרים כי יד הצבור על העליונה לבנותו במקום אחר משל צבור ואם יבנוהו במקום ההוא יוכל הצבור להכריח... בעלי המקומות לפרוע בנינו כפי יחס המקומות', כלומר השופטים הנוצרים סברו שכל עוד בית הכנסת המתחדש שוכן על יסודותיו של בית הכנסת הישן, בעלותם של בעלי המושבים הישנים מוחשית ועליהם לשאת בעלות הכספית של בניית אותם חלקים בבית הכנסת החדש. לאור זאת הציעו השופטים לבנות את בית הכנסת במיקום חדש כבניין ציבורי לכל דבר. אולם המשיב עצמו התנגד להצעה זו והבהיר שעמדתו ההלכתית על מעמד המושבים מסתמכת על תקדימים הלכתיים, בעיקר על דברי רבי שלמה אבן-אדרת (רשב"א). הרשב"א אכן כתב שורה של תשובות בדבר המעמד המשפטי של מושבים בבית הכנסת.⁴⁴ באחת מהן כתב במפורש 'שאינן כותלי בית הכנסת לבעלי המקומות, אלא מסורין הן לצבור'.⁴⁵ גישתו של הרשב"א אומצה על ידי המשיב הפרובנצלי שטען שהבעלות על מקומות בבית הכנסת אין פירושה בעלות על מבנה בית הכנסת עצמו.

1. פרשיית ייבום

הנושא האחרון שנידון בקובץ התשובות הוא פרשייה משפחתית מ-1493 באוניון ובקרפנטרה. איש נשוי וחשוך ילדים שהתגורר בקרפנטרה נפל למשכב, ומתוך ידיעה שהוא קרוב למיתה ומתוך רצון לחסוך מאשתו (המזוהה כביתו של דוראן דבניולש, Duran de Bagnols) את הצורך להתייבם או לחלוץ הוא העניק לה גט פיטורין. אולם המחלה נמשכה יותר מן הצפוי, וכאשר בסופו של דבר הוא נפטר, המעורבים בפרשה הניחו שהגט איננו תקף עוד וכי אשתו זקוקה לייבום או לחליצה. שני אחים

P.S. Barnwell, 'Seating in the Nave of the Pre-Reformation Parish Church', *Pews, Benches and Chairs: Church Seating in English Parish Churches from the Fourteenth Century to the Present*, ed. Trevor Cooper and Sarah Brown, (London: Ecclesiological Society, 2011), pp. 69-86; Christopher Marsh, 'Sacred Space in England, 1560-1640: The View from the Pew', *Journal of Ecclesiastical History* 53 (2002), pp. 286-311; Francesca Cioni, "'Confuse noises and clatterings": Fixed Seating and Disorderly Worship in England, 1604-1632', *The Seventeenth Century* 34 (2019)

⁴⁴ תשובות הרשב"א חלק א, סימן תתקנו (=חלק ב, סימן קמא); שם, סימן אלף כב; חלק ב, סימן נב; שם, סימן קצא; שם, סימן רכ; שם, סימן רכו; שם, סימן רעב; חלק ג, סימן קנח; חלק ד, סימן שיט; חלק ה, סימן קנב. וראו Yom Tov Assis, 'Synagogues in Mediaeval Spain', *Jewish Art* 18 (1992), 18-21; Pinchas Roth, 'Inheritance and Sale of Synagogue Seats in Medieval Europe', in: *A Jewish Model of Devolution? Inheritance in the Medieval and Modern Jewish Societies*, ed. Pierre Savy and Javier Castaño (Leiden: Brill, forthcoming)

⁴⁵ שו"ת רשב"א חלק ג, סימן קסו.

היו לנפטר – אח בוגר ונשוי ושמו בוננופאש דימלאגוייר (Bonafos de Melgueil) תושב טרשקון,⁴⁶ ואח צעיר ורווק באויניון. האח הבוגר ביקש לייבם את גיטתו (אף שהיא עצמה התנגדה לכך), ולשם כך גירש את אשתו בהתאם לנוהג בקהילות ספרד וסביבתה שאסר את הייבום כאשר היבם היה גבר נשוי.⁴⁷ שלב זה הוא שעורר את הסערה.

תשובה ארוכה ומסועפת כתב ר' דוד מר"ם (מרוקא מרטינא). חכם זה מוכר על שם חיבורו הפילוסופי 'זכות אדם', שבו סיפר שלמד תורה 'באחת מהישיבות באיטאליאה'.⁴⁸ בתשובתו הזכיר ר' דוד מר"ם כמה ספרי הלכה מלבד התלמוד הבבלי: משנה תורה לרמב"ם, פירוש ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה) למסכת יבמות,⁴⁹ חידושי הרמב"ן למסכת גיטין ואת דברי 'הר' עזריאל בספרו'. מסתבר שכוונתו לר' עזריאל בן חיים טרבוט, שפעל באיטליה במאה החמש-עשרה.⁵⁰ ספרו של ר' עזריאל טרבוט לא הגיע לידינו, אבל ייתכן שהדים מכתבתו בנושא ייבום וחליצה נקלטו בסביבתו.⁵¹ תשובות המביאות דברים דומים למתואר במקור שלפנינו – שאפילו מי שמתיר את הייבום מגביל אותו ל'אנשים בעלי תורה ומעשה במתכונים למצוה אבל בזולתם אסור' – נמצאו בתשובות מאוחרות יותר של ר' עזריאל דאינה, שייתכן שהיה קשור לר' עזריאל טרבוט בדרך כלשהי, ושל ר' עזריאל בן יחיאל טרבוט, שהיה כנראה נכדו של ר' עזריאל בן המאה החמש-עשרה.⁵² תיאור המעשה של רבנו תם, שכפה יבם נשוי לחלוץ, שהופיע גם הוא בספרו של ר' עזריאל על פי תיאור ר' דוד מר"ם, השתמר בתשובה של ר' יצחק בן טודרוס מהמאה השלוש-עשרה לר' נתנאל מקיניון. תשובת ר' יצחק בן טודרוס עצמה השתמרה בשני מקורות – בכתב יד ורצ'לי של ספר מרדכי, שנעתק ברי"ז (1457) בידי נתנאל בן לוי טרבוט, ובתשובה

⁴⁶ על יהודי טרסקון ראו Claude Roux, 'La communauté juive de Tarascon du XVe siècle', *REJ* 167 (2008), pp. 511-569

⁴⁷ יעקב כץ, 'יבום וחליצה בתקופה הבת-תלמודית', *תרכיץ נא (תשמ"ב)*, עמ' 59–106 (נדפס שוב: יעקב כץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 127–174); מרדכי עקיבא פרידמן, 'עכשיו אמרו מצוות חליצה קודמת למצוות הייבום', תעודה יג (תשנ"ז), עמ' 35–66; אלימלך וסטרייך, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 127–136.

⁴⁸ דוד מרוקא מרטינא, זכות אדם, בתוך: יחיאל בריל, יין לבנון, פריס תרכ"ו, עמ' 11. עליו ועל חיבורו ראו Moritz Steinschneider, 'Namenkunde', *Hebraeische Bibliographie* 13 (1873), pp. 64-65; Adolph Neubauer, 'David di Rocca Martina', *Magazin für jüdische Geschichte und Literatur* 1 (1874), pp. 35-36; Gross, *Gallia Judaica*, pp. 620-621; משה שטיינשניידר, 'אגרת ר' משה שטיינשניידר אל המו"ל שזח"ה', ספר תגמולי הנפש, מהד' שזח"ה, ליק תרל"ד, עמ' 23; אבי"ן (=אדולף נויבאוואר), 'שאלה', המגיד יט, א (כ"ט טבת תרל"ה), עמ' 6; רם בן-שלום, 'מגדיל ישועות – על הסיבות להתמהמהות המשיח ומסה ביקורתית חסרת תקדים על החברה היהודית', *תרכיץ עב (תשס"ג)*, עמ' 260, הערה 2; טל בן-משה, פולמוס פילוסופי על טענת החטא הקדמון בספר זכות האדם לר' דוד מרוקא מרטיקא, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית תשס"ו. דעות שונות נאמרו במחקר בנוגע לזמנו של דוד מרוקא מרטינא. שני כתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר של 'זכות אדם' נעתקו באיטליה בשנת 1474. כתב יד אוקספורד Mich. 212 (קטלוג נויבאוואר 916); כתב יד מילנו אמברוזיאנה Sup. 25 F (קטלוג ברנהיימר 91).

⁴⁹ על פירוש זה, הידוע כיום על פי מובאותיו בספרות מאוחרת יותר בלבד, ראו ישראל תא-שמע, כנסת מחקרים ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 78–79. ייתכן שר' דוד הכיר את הדברים מתוך ספר תולדות אדם וחוה של ר' ירוחם בן משולם. על תפוצת ספר אחר של ירוחם ראו יהודא גלינסקי, 'ונשמותמתי על המראה בראותי כמה טעיות והשמטות יש בדפוס': לבירור אופיין של מהדורות "ספר מישירים" לר' ירוחם בן משולם', שנתון המשפט העברי כו (תשס"ט-תשע"א), עמ' 147–202.

⁵⁰ יוסף גרין, "'משפחת טרבוט', סיני עט (תשל"ו), עמ' קנח-קנט.

⁵¹ חידושי לסמ"ג נעתקו בכתב יד רומא, ספריית קונטנזה 3058, דפים 339-45ב.

⁵² שו"ת ר' עזריאל דאינה, מהד' יעקב בוקסנבוים, תל אביב תשל"ז, סימן קנז (תשובה משנת 1505); ר' עזריאל בן יחיאל טרבוט, כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 101°8, סימן ד, דף 26א (ראו יעקב בוקסנבוים, שאלות ותשובות מתנות באדם, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 208, הערה 1). על קשרים אפשריים בין ר' עזריאל דאינה למשפחת טרבוט ראו בוקסנבוים, שו"ת ר' עזריאל דאינה, עמ' יז-יט.

של מהרי"ק, שהיה בן-זמנו ואולי קרובו של ר' עזריאל טרבוט.⁵³ קשריו הידועים של דוד מר"ם עם איטליה מספקים הקשר להיכרות עם כתביו של רב צפון-איטלקי בן-זמנו, וניתן אף להעלות על הדעת שלמד באיטליה לפני ר' עזריאל טרבוט עצמו.⁵⁴

תשובתו של דוד מר"ם זכתה לדברי תמיכה נלהבים מצידו של מרדכי נתן. הלה חיבר שיר בנושא ורישום קצר ('שורותים', כלשונו) המציג את עיקרי הטיעון ההלכתי נגד הגירושין ונגד הייבום.⁵⁵ מרדכי נתן קבע שיש למנוע את ביצוע הייבום ואף קרא 'לכופו ולהכריחהו על פי האדנים הנוצרים אוהבי משפט שלום וצדקו'.

סיכום

התשובות ההלכתיות המתפרסמות כאן לראשונה שופכות אור על דמותו של מרדכי נתן, רופא ותלמיד חכם שפעל באויניון בסוף המאה החמש-עשרה. בקרב קהילות פרובנס נחשב נתן דמות הלכתית בולטת, ופנו אליו מקרוב ומרחוק כדי לפקח ולהתריע על עניינים הלכתיים. תוכן השאלות והתשובות מלמד על פנים שונות של חיי הקהילה בתקופה זו, ערב הגירוש מרוזנות פרובנס, ומעיד על הרלוונטיות המתמשכת של ההלכה בתרבות היהודית הפרובנצלית. עם זאת המקורות הללו מלמדים על היחלשות פנימית המתבטאת באיבוד מסורות מקומיות מן העבר ובתלות גוברת בגופים חיצוניים כמו השלטון המקומי של 'האדונים הנוצרים' ופוסקי הלכה באיטליה כמו ר' עזריאל טרבוט ור' יוסף קולון (מהרי"ק).

⁵³ שו"ת מהרי"ק, סימן קב; כתב יד ורצ'לי, דף 290ב.

⁵⁴ דוגמה נוספת ליהודי פרובנסלי שנסע ללמוד תורה באיטליה במאה החמש-עשרה ראו Shlomo Simonsohn,

'Procura Hester Fq. Natan Creyssenti', *Michael IV* (1976), pp. 446-449

⁵⁵ ברישום זה השתמש נתן בצורת הצגה גראפית ייחודית של טיעונו – שיטה ששימשה אותו גם בהזדמנויות אחרות. רישומים כאלה של מרדכי נתן נמצאים בכתב יד טוריני, הספרייה הלאומית A I 14. תודתי לד"ר איילת אבן עזרא שהעירה לי על כך.

התשובות

להלן מתפרסמות התשובות המתוארות במאמר מתוך כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 22090, פנים 421ב-424א. מלים אחדות מחוקות, ממושטשות או קרועות בכתב היד, והחיסרון מסומן כך: ... ובמקומות שניתן היה לשחזר את המלים החסרות הן הושלמו בסוגריים מרובעים. החלוקה לסעיפים היא שלי ותואמת את מספור הסעיפים במאמר זה.

מרדכי נתן השתמש בטכניקות גרפיות ייחודיות בכתיבתו. קו אלכסוני / שימש עבורו פסיק, וייתכן שזהו המופע הראשון של פיסוק כזה בכתיבה עברית.⁵⁶ בהעתקה להלן של הקטעים שכתב נתן עצמו שמרתי על שיטת הפיסוק אך המרתי את הסימן האלכסוני בסימן הפסיק המקובל היום (,). אחד המעתיקים האחרים השתמש בסימן דומה כדי לציין סוף משפט. בקטעים שאינם בכתב ידו של מרדכי נתן הוספתי סימני פיסוק לפי שיקול דעתי.

בכמה מקרים חיבר נתן משפטים באמצעות קווים אלכסוניים ארוכים יותר, ובהעתקה השתדלתי לשמר את צורתם.

<דף 421ב>

[סעיף א]

נהגו קהלות פרובינשא ובינישי ואויניון⁵⁷ להעמיד טובי העיר להתעסק בצרכי צבור אם לגבות מעות מהם אם להוציאם בעדם למלכות, וקורין להם אנשי מעמד. וישאלוני באויניון מה הנרצה בשם הזה. והשיבותי, כי כמו שכאשר היינו מקריבים קרבנות במקדש תקנו החכמים הראשונים לברור ישראלים בכל עיר ועיר היו נקראים אנשי מעמד לעמדם על קרבנות צבור כמו שזכר הר"ם במז"ל, ספר עבודה, הלכות כלי המקדש פרק שמיני.⁵⁸ כן בימים האלה יקראו אנשי מעמד, העומדים על הוצאותינו וצרכינו החביבים עלינו בעת הזאת כקרבנות, כי ההוצאות ההם כופר נפשותנו ומסבבות לתת לנו מחיה בעבודתנו. וימשך לזה התפרסם היותנו נהנים בהוצאות כאלו היו קרבנות, ולכן ראוי להתנות בנבררים האלה מה שהותנה בנבררי' הראשונים. ובין⁵⁹ זה וזכרהו.

נהגו אויניון לקרא כל מרכיב אנס או אלם על חברו שלא כדון, מרביץ, ויקראו פעלתו, הרבצה. כי מלשין והלשנה, ייחזדו בדיני החצר והאדנות. וישאלוני מה הנרצה בהרבצה ומרביץ, אחרי שיעד הכתוב,⁶⁰ כי אל רחום וחנון יהיה מרביץ בפוך אבני ציון ושערי כנסת ישראל, ונמצאו גדולים מרביצי תורה. והשיבותי, כי נתיסדה זאת המלה מאמרם ז"ל, בבא מציעא, פרק השוכר את הפועלים,⁶¹ הרביץ לה ארי מבחוץ, וזכרו הר"ם משפטים, הלכות שכירות, פרק יג.⁶² ודומה לזה אמרו⁶³ ארבעת עלאי אריא אמצראי. ובהפך זה אמרו, בבא מציעא, פרק המקבל,⁶⁴ אריא אברחית לך מן המצר, ולכך יפטר הקונה הקרקע מן הגוי מדין בעל המצר. ולכן תקרא הרכבת אנס או אלם או מי שידו תקפה, הרבצה, כי היא הרבצת ארי על חברו, ויכרת יי כל עושה כזאת ולא יהיה לו ער ועונה. אמן. סבת מ'⁶⁵ פה אויניון.

⁵⁶ ראו סיני תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 476, הערה 128, המציין את חכמי איטליה מן המאה השש-עשרה שהשתמשו כך באותו סימן.

⁵⁷ Provence, Venaissin, Avignon

⁵⁸ רמב"ם, הלכות כלי המקדש ו, א.

⁵⁹ = והבן.

⁶⁰ ישעיהו נד, יא.

⁶¹ בבא מציעא צ ע"ב.

⁶² רמב"ם הלכות שכירות יג, ג.

⁶³ בבא קמא קיד ע"א.

⁶⁴ בבא מציעא קח ע"ב.

⁶⁵ שנת ר"ם, 1480.

<דף 422ב>

[סעיף ב]

...⁶⁶ קהלא קדישא ולמהר"ר מרדכי נתן ברישא. יודע אליכם כי בא אלינו ר' אליהו בר דוד אשר עמד באויניון עד היום לפי דבריו ובקש ממנו להזקק לו להכתיב גט חוץ לאשתו אשטיללא בת ר' יהושע כאשר השביעוהו⁶⁷ בדינייא לפי דבריו ודברי השליח הלז ר' חזקיה המכונה קומפראד וכאשר יגיד אליכם. ובראותנו כונת הבחור רצויה שלא לעגן את אשתו, אף אנו משום עגונה נזקקנו לו להכתיב הגט כהלכתו כאשר השיגה ידנו. ולא כתבנו בו מקום עמידת האשה כאשר הסכימו רבותי' האחרונים הלא המה ר"י מקורבויל ורבי' פריץ⁶⁸ וזולתם שאין לכתוב מקום האשה כלל, לא מקום עמידה ולא מקום לידה, היכא שהגט משתלח למקום אחר.⁶⁹ ויען כי חשבנו שנשאר הגט ביד האשה, כדברי רבי' אלפיס שכתב בתשובה כאשר כתב בעל אבן העזר בשמו,⁷⁰ ביארנו היטב תנאי הזמן בתוך שטר השליחות אשר ביד זה השליח ר' חזקיה הנז'. וכאשר הזקקנו הבעל לומר בשעת נתינת הגט לשליח, כך כתבנו בתוך שטר השליחות לא פחות [ולא יותר]. כי ידענו שלא יצא השטר מתחת יד בית דינכם היפה עד אחר תום הזמן שקבע הבעל לבטל הגט אם יבא לפניה, פן חס ושלום יבא הדבר לידי חורבא. ועליכם השלכנו יחב. גם השבענו השליח הלז בשבועה ובחרם שלא ליתן הגט לידי האשה אם לא מרצונה, למען היותנו נקיים מיי ומישראל. וצור ישראל יתן לכם ולכל ישראל רחמים וחיים ושלום יוסיפו לכם כנפשכם וכנפש הבאים על החותמת על דברי שלום ואמת. יוסף קולון בן מהר"ר שלמה זלה"ה.

גם כי לא נכון להשתמש חול לחתום שם הדיוט במנא דמקני שנשתמש בו קדש קדשים בחותמו של אמת, ה"ה האדון מורי חמי ואיש בריתי מאור הגולה מהר"ר יוסף קולון צב"י, כמצווה ועושה מאת ענות מעלתו חתמתי שמי פה, לא לעדות ולא לראיה, כי דברי מורנו אינם צריכים חזוק. זה שמי וזה זכרי הצעיר גרשון דטריבאש.

וזה טפס חתימת השליחות

בפנינו עדים חתומי מטה, בשלישי בשבת בשני ימים לירח טבת שנת חמשת אלפים ומאתים ועשרים לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן בקארמאניולאה מתא, מסר ר' אליהו בר' דוד גט ביד ר' חזקיה בר' יעקב המכונה קומפראד להוליך אותו לאשתו אישטיללא בת ר' יהושע. וכך אמ' לו בפנינו ר' אליהו בר' דוד הבעל לשלוחו ר' חזקיה בר' יעקב, הולך גט זה לאשתי אישטיללא בת ר' יהושע ותהא ידך כידי ועשיתך כעשיתי ופיך כפי. ואם לא באתי לפני מהיום ועד ראש חדש שבט שנת מאתים [ועשרים] ואחד לפרט קטן, יהא גט משהגיע לידה ותהא מגורשת ממני ומותרת לכל אדם. ואם באתי לפני בתוך ר"ח שבט שנת מאתים ועשרים ואחת לפרט קטן לא יהא גט. ותהא נאמנת לומ' שלא באתי לפני מהיום ועד ר"ח שבט שנת מאתים ועשרים ואחת לפרט קטן ויתקיים הגט על פיה. וכך אמר לו הבעל ר' אליהו הנז' לשלוחו ר' חזקיה הנז', נותן אני לך רשות לעשות שליח ושליח שליח עד מאה שלוחים וליתן גט לאשתי אישטיללא בת ר' יהושע בכל מקום שתמצאנה אתה או שלוחך או שליח שלוחך. והגט שנעשה עליו ר' חזקיה בר' יעקב המכונה קומפראד שליח, להוליכו ככל הכתוב למעלה, נכתב ונחתם

⁶⁶ כתב היד קרוע.

⁶⁷ מרדכי נתן הוסיף כאן הערה בין השורות: 'אמנ"ה הפלא כי לא התירו לו שבועתו ונראה שפסק הרב שאין שבועה אונסי' וכשנתירה לא נתירה אלא ארוחא דמילתא'.

⁶⁸ ר' יצחק מקורביל, ספר מצוות קטן, מצוה קפד; הגהות ר' פריץ מקורביל, שם, סימן ח.

⁶⁹ מרדכי נתן הוסיף כאן הערה בין השורות: 'אמנ"ה לאו למימרא שלא ישרף אלא שלא יושם ביד שליח כשטר השליחות'.

⁷⁰ ר' יעקב בן אשר, טור אבן העזר, סימן קמג.

בקארמאניולאה מתא בשני ימים לירח טבת שנת מאתים ועשרים לפרט קטן. ועדיו החתומים בו יהוצדק בן מורנו הרב ר' מרדכי⁷¹ וברכאל בר ר' חזקיה.

ובפנינו בטל ר' אליהו בר' דוד הבעל כל מודעות שמסר על גט זה, וגם בפנינו קבל עליו בשבועה ובחרם שלא לבטל לא את השליחות ולא את הגט. ומה שראינו ונעשה בפנינו כתבנו וחתמנו לעדות ולראיה. רח' קופרא⁷² דעבר עליהו קולמוס ועם הכל שריר וקיים. ועדי שטר השליחות הזה שמואל בכ"ר יחיאל זלה"ה יעקב בן ה"ר שמשון דייאי נא יצ"ו⁷³

[סעיף ג]

אמנ"ה י"א ניסן הרל"ח.⁷⁴ נשאלתי על אשת לפידות נ"ע שהקדישה בחייה סך מה פרחי' לקנות ספר תורה אחריה לתתו לבית הכנסת. ובעת ההקדש היה בית הכנסת צריך לספרי תורה, וקודם מותה ראתה בעיניה כי הקרה יי לפני הקהל ספרי תורה גדולי הערך ורבים במס[פר]. והסכימה לשנות נדבתה למצוה אחרת והיא להשיא יתומות אביונות. והעמיסה יורשיה בכך. ונסתפקו יורשיה אם היתה המקדשת רשאה לשנות הקדשה אם לא. והחלטתי המאמר כי היתה היא רשאה לשנות הקדשה. ואף אם לא שנתה היו יורשיה רשאין לשנות הקדשה. ואף אם לא שנוהו יורשיה היו רשאין גבאי ההקדש לקחת המעות ולשומם במצוה אחרת. ויראה זה השרש ממה שאמרו ז"ל פרק קמא דערכין,⁷⁵ ישראל שהתנדב נר או מנורה לבית הכנסת מותר לשנותה מיד. והרחיבו הגאונים דמותר לשנותה דוקא לדבר מצוה אבל לא לדבר הרשות. ודוקא כשיש נרות ומנורות כדי הצורך לבית הכנסת כנדון אשר לפנינו. ומכח זה פסק הרשב"א⁷⁶ שיכולין הגבאין לשנות מצות המקדיש וכ"ש המקדיש וזה דבר מבואר באריכות בו יתרון וביחוד כי נשואי בנות מצוה גדולה קודמת לכל זולתה. וכבר התירו ז"ל⁷⁷ למכור ספר תורה לנשואיו או לנשואי בנו או בתו. וקרוב אני לומר שאף כי נקנה הספר תורה בחיי המקדשת היתה רשאה היא למכרו להשיא בנות יתומות. זהו הנראה לי עם קצורי ואלו הן דברי מטרה לכל חכם לב יורו נגדם חצי תבונתם ושגיאותיי ירוני ושלום.

[סעיף ד]

י"ב שבט הר"מ⁷⁸ לבקשת הנשא קומפראד מר"מ⁷⁹ כתבתי שורות יושר אמרי אמת⁸⁰ זה תרפ"ם. כי ראיתי מעשה בית דין עשוי כהלכתו וחתום כראוי, מעיד הכתב והחתם והנתן בפניהם גט כשר, וקרעוהו קרע בית דין, והחרימו כל מוציא לעז על הגט ההוא, וראיתי חתימת בטול המודעות, וחתימת בטול הקנסים אשר הונחו אלו על המגרש, והיות המגרש לבחירתו טרם נתינת הגט. בעיני יפלא, מי יוכל

⁶⁸ אדם נוסף המזוהה כבנו של 'מרנינו הרב רבי מרדכי' היה מיכאל (המכונה יהושע) בן מרדכי, שגירש את ארוסתו בשונצינו בשנת 1463. ראו Jeffrey R. Woolf, 'New Light on the Life and Times of Rabbi Joseph Colon Trabotto', *Italia* 13-15 (2001), pp. 151-180. שונצינו שוכנת כ-200 ק"מ ממזרח לקרמניולה.

⁷² אינני מבין מילים אלה.

⁷³ יהודים מבני משפחת דייאנה ישבו בקרמניולה עוד במאה השבע-עשרה, בהם יעקב דייאנה, שנמנה עם תושבי הכפר בשנת 1629: Renata Segre, *The Jews in Piedmont* (Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1986-1990), vol. 2, p. 1038.

⁷⁴ 1478.

⁷⁵ ערכין ו ע"ב.

⁷⁶ שו"ת רשב"א ג, רצא. תשובה זו מופיעה לעיל בכתב יד לונדון, דף 148א, בראש חטיבה של תשובות הרשב"א בדיני הקדשות וצדקה.

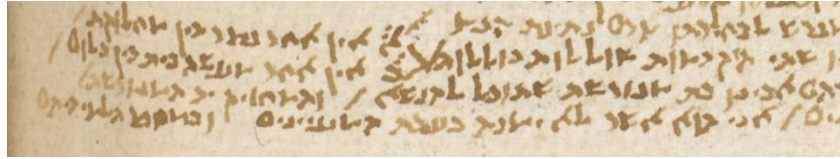
⁷⁷ מגילה כז ע"א.

⁷⁸ 1480.

⁷⁹ מרוקא מרטינא.

⁸⁰ על פי משלי כב, כא.

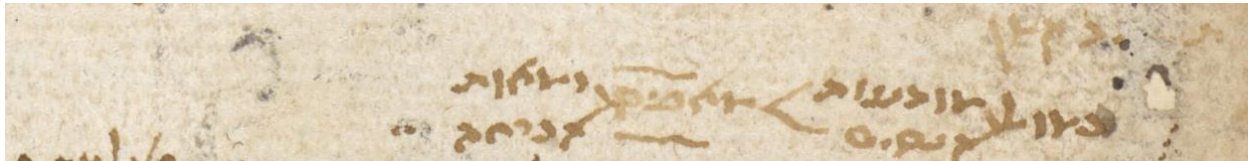
לחלוק ולערער טענת רמאות או הכרחה, אחרי כל אלה. וביחוד בהיות בידנו שתי הקדמות שוללות כוללות: א. אין אחר גמר דין מחלוקת.⁸¹
 ב. אין אחר מעשה בית דין כלום.⁸²

© British Library Board, Hebrew Ms. Add 22090, fol. 422ב, דף לונדון, כתב יד לונדון, 422v

לכן אומר אני כי ראוי לשתק החולק והמערער, כי אם היה מקום לערעורו, לא הנחנו לאברהם אבינו בת מגורשת שתוכל להנשא. והמחזיק יד המגורשת, תבא עליו ברכה ושלוש. כנאם המקנא לכבוד יי כהזדמן מחלוקת בזה אחרי הנשא ולדת בנים, אני הוא אשר לא ימנה בעדת המעיינים ובמספר תלמידיהם ת...ב קטן.

רמאות	מודעות	
	מאפיס	בטול
הכרחה	קנסים	

© British Library Board, Hebrew Ms. Add 22090, fol. 422ב, דף לונדון, כתב יד לונדון, 422v

וו שבט הר"ם.⁸³ כתב החכם מא' בינדיט שלמה בנדון זה שורותים, ולרוב חסדו שלחם בין ידי, וזה תרפם. לא לדעתי הקצרה, אין אחרי דברי מרדכי כלום, ודבריו קיימין. ולא כל כמניה דבעל למהב ביה ערער. ואם ערער, אין שומעין לו, דמעשה בית דין יש בו, ונחקרה עדותן כראוי. וכל שכן כראות הסרת הקנס, שהיה נראה בו צד עשוי, כלה האי ועדיין אולי, כי מתאר המעשה שהיה בזה ומדבריו האחרונים, נראה רצונו, ולא משום קנסא אתינן ביה. ע"כ אובן מ'...⁸⁴
 וכ"ש בעובדא דידן דנשאת, שלא תצא והולד כשר, גם כשיהיה לחכוך בו מה שאינו, דבכי האי גונא דינינן לקולא, וכדאמרינן בגמרא,⁸⁵ שנים אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, דהווי שתי כתי עדים דלא אלימי האי מהאי, והיא אומרת בריא לי שנתגרשתי, אם נשאת לא תצא והולד כשר, וכן פסקוה המפרשי' וה...⁸⁶ והכא הוי ספקא דאוריתא, ואזלינן ביה לקולא. וכ"ש הכא דאי איתיה, לא הוי גט בטל רק פסול, ואם נשאת לא תצא והולד כשר. וכ"ש היכא דליתיה, דלא צריכינן למימר, ספקא דרבנן היא. לכן הדבר ברור, ומי שמערער בו, הבל יהבל.

⁸¹ סנהדרין כד ע"ב: 'אמר ריש לקיש מחלוקת לפני גמר דין אבל לאחר גמר דין דברי הכל אין יכול לחזור בו, ור' יוחנן אמר לאחר גמר דין מחלוקת!'

⁸² בבא מציעא יז ע"א: 'אמר רבי חייא בר אבא אמר ר' יוחנן הטוען אחר מעשה בית דין לא אמר כלום!'

⁸³ 1480.

⁸⁴ המשך הדברים מוסתר בכריכה. ייתכן שהמילים 'ע"כ אובן' פותחות הערה שהוסיף מרדכי נתן על דברי בינדיט שלמה.

⁸⁵ כתובות כב ע"ב.

⁸⁶ המשך הדברים מוסתר בכריכה.

<דף 423ב>

[סעיף ה]

...⁸⁷ ס"ט שאלוני אצילי ק"ק ארלדי דבר זה תרפו. הבית הכנסת הקדום המקודש אשר היה לנו בעונותינו שרבו יצאה בה אש, יום שני לחדש אייר עבר עתה מקרוב. ... בענינו התנדבנו להחיות אבניו ולבנות גדרותיו וארונו והיכלו ואיצטבותיו ולהרחיב ככחנו, ואיש כמתנת ידו ... למלאכת י' איש איש כברכתו. ובעת התעסקנו במלאכה נתחלפו הדעות אם יהיו המקומות ליחידים אשר נחלה והחזיקו בהם למאז, או יהיו של צבור להיות הצבור הוא המתעצם לבנותו ורוב המתנדבים לטובת הצבור נתכוננו ולא לטובת היחידים. עכ"ל השאלה.

... השיבותי להם בו ביום. אין ספק כי בית הכנסת שלכם ושלנו כתליו וארונו והיכלו ושמוש מושב החתנים [ומושב] אבלים לעת הצורך באיצטבותיו של צבור הם. ואמנם רוב איצטבותיו של יחידים ולא אבדו חזקתם בהשרפו ... האויריות ובהבנות חלק הצבור הם יבנו חלקם כונה ממנה איצטבות מקומו היתה. והמקומות אשר ... להרחבתו ביד הקהל למכרם או להושיב שם את אשר ירצו. ואמנם יוכל המתעצם להכריח בעלי המקומות ... מצרים לכתלים לפרוע בבנין הכתלים עד נכח ראשם. ואין דעתי נוטה לכך. ומי .. גולה לכתוב דברי אלה על נכון אכתבם ואביא ראיות עליהם ורובם מדברי הרשב"א. ... דעת חכמי הנוצרים כי יד הצבור על העליונה לבנותו במקום אחר משל צבור, ואם יבנוהו במקום ההוא יוכל הצבור להכריח [את] בעלי המקומות לפרוע בנינו כפי יחס המקומות.

[סעיף ו]

שאלה. איש יהודי היה בטרשקון ובעל אשה הוא, ומשנהו אחיהו דר העירה אויניון ולהם היה אח בקרפינטרש נשוי אשה נפל למשכב וחלה מן החולי שמת בו וחיי לכל ישראל שבק. ובתחלת חליו נתן גט שכיב מרע לפטור אשתו מן הזיקה. ואחר נתינת הגט ארך לו זמן חליו, ובהכרח שמושו ועבודתו היתה גם אשתו אצלו כמשפט שאר האנשים והנשים העומדים עליו לשרתו בעת חליו. ולבסוף מת מן החולי ההוא או מן הנמשך לו. ונפלה אשתו לפני שני ימים, היבם הבכור אשר בטרשקון והיבם הצעיר אשר באויניון. ועתה בא היבם הבכור ורצה לגרש את אש[תו] אשר היתה אשת בריתו כדי ליבם את יבימתו זאת, כי אמר שנתבטל הגט שנתן אחיו המת וזקוקה היא לו מכח והיה הבכור וכו'.⁸⁸ והנה היבמה בלתי מתרצה בזה לטענות רבות. אבל היבם הצעיר רוצה לחלוץ אותה כדי לפטור זיקת אחיו. ועל זה הנדון שאול ישאלו, אם הראשון יכול ליבם, ואם השני יכול לקדם ולחלוץ. לשאלה א' איש כי היבם הגדול אסור לו ליבם וזה מכח ה' טענות:

א. דהא קיימא לן דתלא רחמנא מצות יבום או חליצה בעצת ב"ד, מההיא⁸⁹ ונגשה יבמתו השערה אל הזקנים ונותנים לה עצה הוגנת לו ולה. ובנדון הזה היבום אינה עצה הוגנת דהויה ילדה לזקן. גם אמתלאות אחרות אין צורך בזכירתן. ולזה יועצין לו לחלוץ ולא ליבם וכיפינן ליה או מטעינן ליה אם לא יהיה אפשר בדרך אחרת. ובזה השורש הסכימו כל הפוסקים כמו שכת' הר"ם הלכות יבום פרק ד'⁹⁰ ויתר הפוסקים.

ב. דהא קיימא לן כי בדורות האחרונים מצות חליצה קודמת למצות יבום כדאמר' פרק החולץ⁹¹ ואיכא למיחש משום ממזרות במתכוין לנוי או לממון. ובזה השורש הסכימו רוב הפוסקים. ואפילו מי שאמר שמצות יבום קודמת למצות חליצה לא אמ' אלא באנשים בעלי תורה ומעשה המתכונים למצוה אבל בזולתם אסור כמו שכת' הר' עזריאל בספרו.⁹² ואם כן בנדון שלפנינו לא שבקי' ליה ליבם.

⁸⁷ כתב היד קרוע.

⁸⁸ דברים כה, ו; יבמות כד ע"א: 'ת"ר והיה הבכור מיכן שמצוה בגדול לייבם'.

⁸⁹ דברים כה, ט; משנה יבמות יב, ו (יבמות קו ע"ב; סנהדרין מט ע"ב).

⁹⁰ רמב"ם, הלכות יבום וחליצה ד, כד.

⁹¹ יבמות לט ע"ב.

⁹² ר' עזריאל טרבוט?

[ג.] כי היבם הזה נשוי, וכתב הרב הנז' 93 כי רבי' תם כפה והכריח יבם נשוי לחלוץ. וכן כת' רת"ם בתשובה שאלה המתחלת אשרי איש ירא י'. 94 וקרא מסייעא לן שאמ' הגואל לבועז 95 לא אוכל לגאול לי פן אשחית את נחלתי. אם כן בנדון הזה שלפנינו שרוצה היבם הזה להשחית את נחלתו ולעזוב את ביתו זו אשתו והיא חבירתו ואשת בריתו ולבגוד באשת נעוריו לא שבקי' ליה וממחו בידיה לעשות שערוריה כזאת בבנות ישראל חלילה.

ד. מכח השבועה, כי מאחר שהוא קבל עליו באלה ובשבועה לפטור את יבמתו מן הזיקה ככתו' בחתימה החתומה מידו לא שבקי ליה ליבם ולעבור על שבועתו ולהיותו מנודה ... 96 חלילה.

<דף 424א>

הטענה הה'. מכח הגט שנתן אחיו המת, ואיכא למיחש לפוגע באשת אח שלא במקום מצוה ולא מהנו ביה שני מקומות וצדדי הבטולים שיש לחולק לחלוק. אם המקום הא' מצד מה שנעתק החולי הראשון לחולי אחר ונזכר בגיטו אם מתי מחלי זה לאו בטול [הוא] דהא מאחר שהחולי האחרון נמשך מהראשון הרי גיטו גט, דהא לפחות הוה בעי אומדנה כדאמרי' 97 ... [ע]מד והלך על משענתו, ונתחלפו המפרשי' על הסוגייה ההיא כמו שכת' הר"ם ב"ן. 98 ולכל הפחות יהיה [ספק] זה גט והוי ספק כנוגע באשת אח שלא במקום מצוה חלילה.

גם לא מהני מקום הבטול השני משום שנתיחדה עמו והוי גטו ישן דהא קיימא לן בפרק הזורק 99 [מגרש] אדם את אשתו בגט ישן. ולזה היבם הבא עליה חוששים לו וכמעט ודאי הוא לי שהוא פוגע באשת אח אם ייבם. ומכל אלו הטענות נתבאר שאסור לו ליבם אף משום ערוה ואם ייבם כייפי' ליה [לגרשה] ולהוציאה החוצה ומחי' ליה במרזפתא 100 עד שיקבל עליו דברי חבירות. וזו היא תשובה לחלק הראשון מן השאלה. ואולם לחלק השני מן השאלה אשיב כי מאחר שאין היבם הגדול יכול ליבם מהכרח הטענות הנזכרות, הנה החליצה שוה לשניהם. ולזה אם ירצה היבם הגדול לחלוץ מותר, ואם לא, יחלוץ היבם הקטן. וזה השורש יתבאר גבי ההיא דאיתמר 101 חליצת קטן וחליצת גדול פליגי בה, ונחלקו שם ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי. וכת' הר"ר מאיר הלוי 102 דכיון דלא איתמר הילכת' לא כמר [ולא כמר] עבדי' לחומרא. וכל היכא דאפשר בגדול מהדרי' אגדול שבאחים [ואם לא ירצה גדול כיון] 103 דאיכא קטן דבעי מחלוץ לא כייפי' ליה לגדול. עכ"ל הר"ר מאיר הלוי. וזו היא תשובה... ניתנו דברי אלה להבין ולא להורות ולהדרש לאשר שאלוני ודרשוני לכתוב בנדון ... העבד הקטן דוד מר"ם.

אמנ"ה. האמת לא תתוסף למען רבות מעידיה וחותמיה	ודברי הרב הקודם יאים... [..]
כי אמרתו צרופה וצדקו חמשת שרשיה	וסעיפיה ואמירה ...
וכמצוה ועושה כתבתי שורותים	מאחז צריחיה עמודיה ואדניה

93 ר' עזריאל טרבוט?

94 הפניה נוספת לתשובה זו של רבנו תם השתמרה בתשובת ר' יחיאל בן יעקב הלוי, תשובות מהר"ם, פראג שס"ח, סימן רנא. המילים הפותחות את התשובה השתבשו שם ותוקנו על פי כתב יד בשאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, מהד' יעקב פרבשטיין, ירושלים תשע"ד, א, עמ' קמו: 'וסייעתא מר"ת שכתב בתשובה אחת שמתחלת אשרי איש אשר ירא לעשות רצון הבורא'.

95 רות ד, ו.

96 כמה מילים מטושטשות.

97 גיטין עג ע"א.

98 חידושי הרמב"ן, גיטין עב ע"ב, מהד' אליהו רפאל הישריק, ירושלים תשנ"ה, עמ' שעה-שפ.

99 גיטין ח, ד (גיטין עט ע"ב).

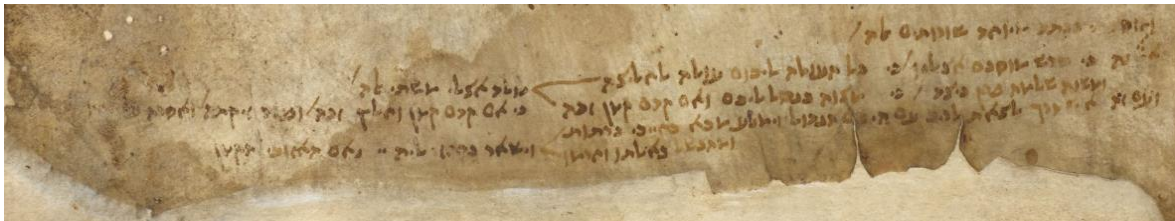
100 ברכות לד ע"א.

101 יבמות לט ע"ב.

102 דברים אלה של ר' מאיר הלוי אבולעפיה (רמ"ה) הביא ר' ירוחם בן משלם, תולדות אדם וחווה כה, ג, ג (דף ריח, ד).

103 ההשלמה על פי הציטוט בספר תולדות אדם וחווה.

בנות ישראל על ש[אול?] בכנה¹⁰⁴ קראו למקוננות ונהי תשאנה ותכסנה מזבח יי דמעה
 כ... אנה שע... הרבנה הנא הי תאניה ואניה
 מי ישמע הקראנה לחוף ולגרש אשת נעורין
 ולבזות אלה והפר ברית ותשומת אחריתן להכרית
 קומנה ותשתחווין לחכמי הדור לעלות בפניה הזאת ולגדור
 החודש הזה ימחו אמוחא במרזפתא דנפחא
 וישלחו בו הצרעה
 עד דליכוין דעתיה כדברי מהר"ר דוד המחוונים
 להוסיף אחריו מבין שמועה
 כי שורת הדין נותנת לתת ליבם הקטן עצה הוגנת
 ואהבתו התקועה
 ואין ... וודאי יצא מדעתו אחר שיוכה חרמו ויקטר למכמתו ורשתו
 להמשך בשן
 נתעה
 ומצוה לכופו ולהכריחהו על פי האדנים הנוצרים אוהבי משפט שלום וצדקו ולהתקיע שופר בגבעה
 להעמיד האמת על מכונתה וחוס על חלול שם אמתנו בני גלותא
 כי נתעב כל אונאה ויפסד עלינו ג...עה
 לש' הישועה ויאסף הצולעה וימלאנה השכל ודעה. כנאם רמה ותולעה, העלוב האזובי הקטן
 אלול רנ"ג¹⁰⁶ על אדות בוננפאש דימאלגוייר שהיה מגרש אשת נעוריו אם בניו הגדולים כדי ליבם
 יבמתו בת המעלה דוראן דיבאנייולש י"א.
 וחזרתי בכתב מיוחד שורותים אלה
 אמנ"ה כי שרש מוסכם אצלנו, כי כל העולה ליבום עולה לחליצה¹⁰⁷
 נולד אצלי משתי אלה כי אם קדם קטן וחליץ זכה, ופשה זיקתה ואסרה על אחיו
 ומשנה שלמה פרק כיצד,¹⁰⁸ כי מצוה בגדול ליבם ואם קדם קטן זכה
 ועם זה איצטרך לצאת לריב עם היבם הגדול וימנע מבא בחייבי כרתות
 וישאר בסכותליה. נאם האזובי הקטן
 ומהכשל באלתו וחרמו

© British Library Board, Hebrew Ms. Add 22090, fol. 424r, דף 424, 3 כתב יד לונדון, דף 424, 3

¹⁰⁴ שמואל ב א, כד.
¹⁰⁵ נידוי, חרם, שמתא.
¹⁰⁶ 1493.
¹⁰⁷ יבמות ג ע"א.
¹⁰⁸ משנה יבמות ב, ח.